

סתנא האג'ר והבית המקודש

זהייה קונדוס

סתנא האג'ר והבית המקודש

זהייה קונדוס

זיקוק

כאשר חשים בקרבת המוות — בין שהוא נגרם על ידי כוחות פנימיים בגוף (למשל, תפקוד לקוי של השליה, מחלה חיסונית קטלנית), בין שהוא איום על חייו של אדם אהוב (יש אמהות המאמינות שהן נושאות את ילדיהן בתוכן, לנצח), ובין שהוא נכפה מבחוץ על קבוצה שלמה (למשל עבדות, רצח עם) — מופעל אוטומטית מדריך המוטבע בגוף. כאשר מריחים את המוות, מרגישים את טעמו על הלשון, אל-רוח עושה את הצעד הראשון. בראותה את אל-עקל, השכל, במצב של מבוכה גדולה, בלתי מסוגל לתפוס את ההתרעות על הסכנה המידית או לתת לה מענה, הרוח נסוגה מן הגוף ונותרת במרחק מדוד. אף שהנביא מחמד הונחה להשיב לסקרנים אודות טבע הרוח שיניחו לה — “אמור, הרוח היא דבר ריבוני, ואתם קיבלתם אך מעט מן הידע” (הקראן, 17:85)¹ — נראה שלהוגים כגון אבן סינא ואל-עזאלי יש בסיס טוב לשער כי היא עשויה אִד דק העושה את לְטִיפַת אל-קאלב, הלב, למקום מושבו. על אף היותה חסרת כל משקל, מאפשרת נסיגה זו ללב להוביל לבדו, ומצמצמת את כל הפעילויות למינימום ההכרחי של מחזור חימום וקירור. אם לחדש מושג שאודרי לורד משתמשת בו ב-“Poetry is not Luxury” — סוג הזיקוק הזה, שמתגלה, שוב, דרך השעיית השכל, העתקתה הזמנית של הרוח, ומימוש ידיעתו המעשית של הלב, הוא שמונע מן הגוף לפתוח באוטוליזה, כלומר בתהליך של התפרקות עצמית. ובמקרה של הישרדות, רק מעט מן החוויה הזאת מגיע אל הלשון, אך השפעתה שקופה: כיבוי האני.

על האפוס המונותאיסטי

בלב המדבר, על אדמתה הצחיחה של מֶכָה, לרגלי חורבות הבית העתיק, נאד המים של האג'ר אבד את משקלו ואת קולו. צמוד אל חזה, עור אל עור, היה ישמעאל, בנה התינוק. בהורידה את הנאד מעל כתפה, האיצה האג'ר את צעדיה, אחת-שתיים-שלוש-ארבע-חמש-שש-שבע פעמים, מקיפה את שתי הגבעות שעטפו אותה, מחפשת מים או אנשים עם מים.

¹ הערת מתרגם: דברי הקוראן לפי תרגומו של אורי רובין, הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2005.

בהרגישו את חוס אמו ואת זעתה, ישמעאל החליק מעל חזה והתיישב על בטנה; הוא עדיין שמע את הד לחישותיה, אך נעשה חלש מכדי להיאחז בשדיה היבשים. איברהים, טרוד בדעתו, כבר היה במרחק כמה קילומטרים ממכה, פוסע לצד חמורו בדרך הארוכה חזרה אל אדמות כנען המוריקות. שרה, בת לוויתו הזקנה ואם בנו השני, יצחק, ישבה בפתח ביתם, ממתינה לשובו; ריח לחם טרי נדף ממנה. בינתיים, אבן שחורה הבזיקה לפתע בין החורבות; שם עמד המלאך, ניצוץ בעיניו. בשומעם את התרגשות הציפורים, נודים מקומיים מיהרו אל המקום למצוא את פלא הפלאים: מעיין של מים קרים מפכה, ואם ותינוקה, מצטננים.

קל לזהות שמתאריהם של המחזות המרהיבים הללו מעידים על שתי מסורות בעת ובעונה אחת, תערובת של המוסלמי והיהודי, רצף של אירועים הנוטל חלק באפוס המונותאיסטי שנושם, בתנועה מתמדת, מאז ועד היום, ומתדפק על שערי כל דור חדש של מוסלמים חיים ושל אהל אל-כיתאב, יורשי "עם הספר", יהודים ונוצרים, ותובע מכולם לפעול כדי לחוש מחדש וללמוד מחדש.

כי האג'ר (או הגר), האישה האמיצה והאם המניקה, תינוקה השברירי קרוב למוות, וסיבוביה המתישים והעיקשים בין שתי הגבעות; איברהים, האב האוהב והמודאג הממלא את התוכנית האלוהית, מותיר את בנו ואשתו בחורבות הבית המקדש לאל, הכעפה; והאבן השחורה השמימית — כל אלה הם יסודות מהותיים בסיפור הקדום והמכונן הזה במסורת האסלאמית. חמורו של אברהם, החפץ שהאג'ר נשאה עמה, חמת המים, או נאד המים, אופייה החזק של שרה, ומטבח העשיר של הבית — מבוססים על הגרסה המורחבת של הסיפור בספר בראשית. המלאך, התגלות הבאר, והולדת בנה של שרה, יצחק, מאושרים בשתי המסורות.

ואילו האבן שהבזיקה, הניצוץ בעיני המלאך, ותנוחת העור-אל-עור, הם הרחבות מדמיוני שלי. כי נדמה לי בלתי מציאותי שאם, במצב חמור זה, תיפרד מתינוקה, כפי שמשמע מספר בראשית ומן הגרסה המאומצת בצחיח אל-בוח'ארי. מאות שנים רבות מפרידות בין האג'ר לביני, ובכל זאת אני נוטה להאמין שכאשר עלה טעם המוות על לשונה היבשה, היא

עברה תהליך של זיקוק; לבה נטל את ההגה, לא שכלה. בנסיבות קיצוניות כאלו, רוב האמהות היו קרוב לוודאי ובאופן אינסטינקטיבי מצמידות את ילדן לחזיהן.

חלקה של האג'ר בספר בראשית מסמן יציאה מן העלילה המרכזית. סיפורה מתחיל כשפחה של שרה, אשר שרה בוחרת להביא ילדים דרכה, כי הזקינה ואיבדה תקווה ללדת בעצמה. כפי שטוען גיל אנידג'אר בספרו *On the Sovereignty of Mothers: The Political as Maternal*, דמותה של האג'ר מעניינת כל עוד שהיא משרתת, מילולית ומעשית, את חיי בני המשפחה המרכזיים, אדוניה. הגרסה האסלאמית משמרת את העובדה שהאג'ר הייתה שפחה עד שנישאה. אולם נקודת המוצא בגרסה זו היא מי שהאג'ר נהייתה לאחר שחרורה. לכן סביר להניח שהמקום שבו הסיפור מתחיל יוצר הבדל גדול בין שתי ההאג'רות, ומגדיר את השלכותיו של סיפור זה עד עצם היום הזה.

באסלאם, האג'ר היא אם כל האמהות. בשנת 570 ללוח הנוצרי נולד תינוק אחר, נינה של האג'ר, הנביא מֶחֱמַד. הנביא מֶחֱמַד, עליו השלום, גדל ואישיותו התעצבה בסביבה שבה השתקעה סבתא רבא שלו כדי להביא את הבשורה הטובה: חידוש נבואת אבותיו, ישמעאל ואיברהים, בלב ארצות ערב, בכתב קודש שהתגלה בשפה הערבית.

פרשנית הקראן עאישה עבד אל-רחמן ראתה בהאג'ר את המודל הנשי הראשון בהיסטוריה האסלאמית לא רק בזכות "תפקידה האימהי", אלא גם, ובעיקר, בזכות "תפקידה המכריע כמנהיגה" ("Islam and the New Woman"). סתנא האג'ר מופיעה בחום בחדית', מסורת הנביא שבעל פה, ובאורח מעורר הערצה בקראן בהקשר של סיפורי איברהים, והיא מופת חי בקרב קהילות מוסלמיות מגוונות מסביב לעולם. התגלות הקראן מתחילה בשנת 610 לספירה, אך הלוח המוסלמי, ההיג'רי, מתחיל בשנת 622. תאריך זה מסמן את ההיג'רה, הגירתה של הקהילה המוסלמית הראשונה אל העיר יְת'רִיב, שלימים תקרא מְדינה, כאשר חבריה ביקשו מקלט מפני רדיפתם במכה. בדיעבד, משמעות שמה של האג'ר רומזת אל פועלה, אל הגירתה מכנען אל מכה, אשר, כמו ההגירה למדינה, צוותה בידי האל ולא מרצון אנושי.

לפני שנדגים את ההתגלמות הספרותית של עמדה זו תוך התמקדות בקטע אחד מן הקראן, חשוב שלא לפספס עובדה מסתורית כבר בתחילת הדברים. "כמעט כל הדמויות הנשיות

המוזכרות בקראן מופיעות בזיקה לבן משפחה, טוענת סלין אברהם בספרה *Women and Gender in the Qur'an*, אך סתנא האג'ר אינה אחת מהן. שמה חסר, וההתייחסויות הקראניות אליה מוצפנות. רפעת חסן מוצאת בדברי צחיח אל-בוח'ארי בסיס מספק כדי לשחזר את סיפורה של האג'ר ולהציגה כ"גיבורה" («Islamic Hagar and her Family» בתוך Hagar, Sarah, and their Children: Jewish, Christian, and Muslim Perspectives). קולה ופועלה של האג'ר גלויים, כפי שנראה בהמשך הדברים. אף על פי כן, לדעתי, דברים אלו אינם מצליחים לתפוס את הפוטנציאל העצום של הסיפור המכונן הזה, ואין בהם די כדי להתמודד עם מה שפתחי בנסלאמה מכנה "היעדרותה" של האג'ר ו"הרחקתה מן הטקסט המכונן" (Psychoanalysis and the Challenge of Islam).

ואולם, אם אטען מיד את ההפך — אם אומר, למשל, שלהאג'ר יש "זכות לאי-שקיפות", בהשאילי את הפואטיקה של אדוארד גליסאן [Glissant] — אסתכן באובדן קוראיי, או גרוע מכך. אני חוששת לאבד את עצמי בצעדי במכוון בגבולות פרוזדור המחשבה הקלסטרופובי אשר, מזה כמאתיים שנה — כלומר מאז עידן הקולוניאליזם האירופי או המודרנה — מחזיק ערבים ומוסלמים נבונים רבים, אינטלקטואלים כפשוטי העם, במדע ושלא במדע, בשבי שיח האפולוגטיקה: אם בחוגגם את האסלאם יתר על המידה תוך הגחכת עצמם והאסלאם, אם בטענם לחפות (למשל, "איננו מאמינים עוד באסלאם"), ואם בקבלת מלוא האשמה (למשל, "האסלאם הוא דת מיזוגינית").

אבל זה מה שאני חושבת: איננו יכולים עוד לשאת זאת. נמאס לנו להיאבק נגד שפתם של שרי המלחמה, מותשים אנו מנשיאת הפראנויות האוריינטליסטיות, מהתבוננות בעצמנו במראותיהם של אחרים. עמדות כאלה הן ששיתקו את יכולתנו להתמודד עם הצורך שבשמו מדבר אסד ק' אחמד: הצורך "לקרוא מחדש את מסורותינו שלנו בשפותינו המזרחיות שלנו ובתוך מערכות המחשבה הילידיות שלנו" (הרצאה באוניברסיטת לאהור; ההדגשה שלי). אחמד צודק. דעתנו הוסחה מעצמנו זמן כה רב, ומן הדברים הרבים שמוטל עלינו לעשות. בין היתר, הצורך לבנות מחדש את תשתיות ערינו, לתקן את הדרכים אל שכונותינו ההרוסות, לשקם את בתינו ששוטחו, לשרטט את תוכניות גינותינו, לרפא את לשונותינו המגמגמות, ליטול בחזרה את כל אשר לנו. כי היכן שלא נחיה, אנו חסרי בית.

יהיו משאבינו הטבעיים עשירים ככל שיהיו, ויתנשאו מגדלינו במדבריות גבוהים ככל שיתנשאו, עברנו האסלאמי נראה בדיוק כמגדלי ההריסות המצטברים בעזה.

כעת, אם ניקח בחשבון את הזמן, האנרגיה והמשאבים שהשקענו בהתנגדות למדיניות קולוניאלית עקשנית, עלינו להבטיח שכל מעשינו ישרתו את סדר יומנו. תשומת לבנו נדרשת במיוחד כאשר אנו מציבים שאלות רגישות וראשוניות, כגון: "היכן סתנא האגר בקראן?" אם חקירה זו משרתת אותנו, ואין בכך כל ספק, אז עלינו לגשת אליה ללא היסוס, ללא חשד או מבוכה, ללא פחד שלא נמצא אותה בקראן או שנלך לאיבוד ביחד איתה. עלינו לזמן את השאלה הזו בביטחון, בשלווה ובסקרנות, כלומר סקרנות חיובית.

כי אף כאשר נראה שהאמהות נעדרות או שותקות, בבתייהן הפרטיים או בכתבי הקודש, נוכחותן וודאית. אם אינכם מוצאים את אמכם בסלון, עליכם לחפש במקום אחר, ללכת אחריה לכל אשר תלך, על הגג או על המרפסת, אל שולחן העבודה שלה, במטבח, או בחלומותיכם; עליכם ללוותה בכל פעילות שחשוב לה לעשות – קריאה, בישול, או תפילה. ואם קרה שלא מצאתם אותה בביתה, דפקו על דלתות השכנים. אך מוטב שתשבנו, קשובים וסבלנים, על המדרגות בפתח ביתה. ברגע שתזהו אותה מרחוק, עליכם לקום ולקרוא בקול, אנא הון יאמא, אנא הון יאמא, כדי שתשמע אותכם ותדע שאתם שם, מחכים לה. אז עליכם לרוץ לקראתה, לשחרר את השקיות הכבדות מאצבעותיה הנפוחות ממרכולת השוק, להוציא כל מוצר ולהניחו במקומו המיועד, במקרה, על המדפים, על שולחן האוכל. עליכם לסדר בדיוק כפי שהיא אוהבת, להשאיר את כל המשטחים נקיים, ולסגור את הדלת בעדינות בטרם תצאו. בדיוק כמו כל הבתים, כל כתבי הקודש נושאים את דיוקנן של האמהות המייסדות. כי אין ספרי קודש ללא סבתות, ואין סבתות ללא בית משלהן.

על חידת שמה של האגר שנעדר מן הקראן

שמות ופעולת השיום הם בעלי ערך רב עבור אללה, מחבר הקראן, אשר לו עצמו מאה שמות: "הברירה בידכם לקרוא לאלוהים או לרחמן – אחת היא לו באיזה שם תקראו, כי לו יאים כל השמות הנאים" (17:110). בין מטרות הקראן: להסביר בפירוט, "הצגנו דבר דבור על אופניו" (17:12), להבהיר את שלא ברור, "אלה אותותיו של הספר הברור" (12:1), ולספר את מיטב הסיפורים, "בגלותנו לך את הקוראן הזה, אנו מספרים לך את הנאה שבסיפורים"

(12:3). זהו אפוא כתב מבואר, התגלות הבאה לגלות, לומר הכל על ההווה, על העברים הרבים שחלפו ועל העתידים הרבים לבוא. כיצד ניתן לכתוב על האג'ר המוסלמית מ"נקודת מבטה", כפי שמעיר בנסלאמה, אם היא לא נראתה מלכתחילה? האומנם דמותה "אינה ניתנת להעברה" בקראן?

הקוראן מדגיש את טבעם האנושי של הנביאים ובני משפחתם, ומגביל את הפולחן לאל האחד: "אין אלוה מבלעדך, לכן עבדוני" (21:25). מצד אחד, ייתכן שהרחקת שמה של האג'ר מן הקראן נועדה למנוע ממנה להפוך למה שסתנא מרים/מריה הפכה להיות בנצרות, כלומר דמות אלוהית נערצת במקום אישה מכובדת שקיבלה הדרכה אלוהית. אך כיוון שכזה אינו משכנע דיו, שכן מרים נוכחת בטקסט הקראני בנוחות. מצד אחר, ייתכן שהדבר נוגע ליחסים שהקראן מכונן עם כתבי הקודש שקדמו לו. לפי האמונה, הנביא מחמד חתם את שרשרת הנבואה בקרב צאצאי איברהים. הקראן נתפס כספר קדוש שהושלם ועומד בפני עצמו. אך באותה עת, הוא מאשר את ספרי הקודש שהופיעו לפניו:

"אמרו, מאמינים אנו באלוהים ובאשר הורד אלינו ממרומים, ובכל אשר הורד ממרומים אל אברהם וישמעאל ויצחק ויעקב והשבטים, ובאשר ניתן למשה ולישוע ובאשר ניתן לנביאים מעם ריבונם. לא נפלה איש מהם, ומתמסרים אנו לו" (2:136).

במובן זה, ציווי של המלאך גבריאל אל הנביא מחמד "קרא" – הידוע כמילה הראשונה של ההתגלות – התרחב הלכה למעשה אל החובה לקרוא את התנ"ך והברית החדשה בקרב קהילת הפרשנים לאורך הדורות השונים. בעניינים שבמחלוקת, המוסלמים מחוייבים כמובן לספרם; ואף על פי כן, כדי להבינו כהלכה, הם מכירים בצורך לעיין בשני הספרים הקודמים. על כל פנים, מה שאני מנסה לומר הוא שמה שנראה כ"מחסור" בפרטים וברקע בקראן הוא החלטה שקיבל האל מטעמים תיאולוגיים והרמנויטיים, ואולי אפילו פוליטיים. במובן זה, לא ניתן להעלות על הדעת את סיפורה של האג'ר המוסלמית ללא הגר במסורת היהודית, על אף ההבדל העצום בין שתי ההאג'רות.

תיאורטיקן הספרות ומלומד הקראן הנודע במאה האחת עשרה, עבד אל-קאהר אל-ג'רג'אני, טען כי יש אלמנט "מעודן" ו"קסום" בפעולת החד'פ, "ההשמטה". לפי אל-ג'רג'אני, ההשמטה אינה מעידה דווקא על מחסור או פגם בטקסט. כוחה מתגלם בעידוד הקוראים

לבחינה מדוקדקת של הטקסט ולהמשך החתירה לדלות משמעויות חדשות שקצרה ידם של דורות קדמונים להשיג:

“זהו נתיב שגונו דק, הגישה אליו עדינה, השפעתו מופלאה, בדומה מאוד להשפעתו של קסם. כך תווכח לדעת כי הבחירה לא לציין דבר רהוטה יותר מציונו, וכי השתיקה מועילה יותר מהדיבור. וכך תמצא את עצמך מוטעם ביותר כשאינך אומר דבר, וכוונתך בהירה יותר כשאינך מבהיר.” (דלאַל אל-אַעג'אז, הוכחות אי-אפשרות החיקוי).

הקראן טווה קשרים חברתיים וקהילתיים וכן מעודד דיבור (“ואשר לחסד ריבונך, עליו ספר”, 93:11). אולם בנסיבות מסוימות, הימנעות מתקשורת חברתית ודיבור עשויים להיות סימנים לטרנספורמציה אנושית בעקבות התערבות אלוהית. כך למשל, כאשר נודע לסתנא מרים על הריונה המופלא הקרב, היא נצטוותה לסגת אל מקום נידח ולא לדבר עם איש (19:26); זכריה נצטווה אף הוא לשמור על שתיקה שלושה ימים, כאות ללידת ילד בגיל המופלג שלו ושל אשתו (19:10). כמו שתיקה, העדרות או השמטה עשויים לומר יותר, לא פחות, מאשר נוכחות ודיבור.

לכן, והואיל והמסגרת הכללית של סיפורי הנביאים הבולטים בקראן מנוסחת כבר בכתבים הקודמים, הסיפורים בקראן אינם לינאריים אלא מעגליים. תנועה זו מעצימה את תהליך הלמידה, ומעוררת את הנמענים להרהר במה שלא נאמר, להבחין מי נעדר מן הסצנה, ולפתח את הנחותיהם באופן עצמאי. כך, לאט לאט, הם מבינים כיצד סבלה של האג'ר מבאר את חיי הנביא מַחמד, וכיצד תלאותיו של הנביא יוסף מבארות את חיי הנביא משה. נדרש היה שהאג'ר תרכוש כוח במכה, ונדרש היה שיוסף יתפוס עמדות רמות במצרים. כצופים בדרמה היוונית, נמעני הקראן לרוב יודעים על מהלכי העלילות יותר מן הגיבורים עצמם. האג'ר קרוב לוודאי לא הבינה את תפקידה המכונן בהיווצרות העתידית של האסלאם כדת עולמית, ויוסף קרוב לוודאי לא חלם על כך שעמו ייפול לעבדות ועל הנסים המרהיבים שיעשה האל כדי לשחררם.

סתנא האג'ר כסמל של האל

בקטע מסורת אל-בְּקֶרָה, האל מספר לנביא מִחֲמַד, הנמען הראשון של הקראן, על הכבוד הרב שהוא רוכש לסבתא-רבא שלו. שמה של סתנא אינו מוזכר בקראן, והסלעים אינם מדברים (בוודאי לא בשפה אנושית). ואף על פי כן, מי שהיו גבעות רגילות עד שעמדה שם, המפגש העניק לאלצפא ואלמרוה, ולה עצמה, מעמד קדוש; שלושתן מהוות סמלים לאל:

“עוד נעמידכם במבחנם של סכנות ורעב ואבדות ברכוש ובנפש וביבול. בשר טובות לעומדים בעוז רוח, אשר בפקוד אותם אסון, יגידו, אנו ביד אלוהים ואליו סופנו לשוב. כל אלה, יישא ריבונם את תפילותיו עליהם ואת רחמיו, והם המישירים לכת. אלצפא ואלמרוה הן מטקסי אלוהים, על כן כל העולה לרגל אל הבית בחג’ או בעמרה, לא יהיה עליו עוון אם יקיף את שתיהן. וכל המתנדב לעשות טוב, הנה אלוהים מכיר טובה ויודע” (2:154-157)

האמונה הפנה לא חוסכת מן המאמינים לחוות מידה של סבל. ועל המאמינים האמיתיים להיות מסוגלים לשאת סוגים שונים של אובדן. אכן, האג’ר חוותה את מבחן כל המבחנים: אם שכמעט איבדה את ילדה, אם שכמעט והרגה את ילדה, ללא כוונה. אפשר לחוש את חומו והערצתו של האל כלפיה, בשל כך שהשיגה את האיזון התיאולוגי העדין והנדיר מאוד, בין קבלה שלמה של גזרת הגורל ועיצוב מהלך החיים בעת ובעונה אחת. בעת החג’, ולאורך השנה במהלך העמרה, המוסלמים הופכים להאג’ר בהולכם בעקבותיה. רפעת חסן צודקת: “צלה של האג’ר מוטל עצום על העמק שבו עמדה פעם לבדה, ורוחה מגולמת בכעבה, כרוחם של בעלה אברהם ובנה ישמעאל”.

ואילו איברהים — אֵמַאם כל הנביאים, בעל “לבב שלם” (37:84), אשר יחסו עם האל מושתת על ידידות (4:125) — נעדר מן האירוע המבעית ההוא. סורת איברהים מזהה את חרדתו ברגע שהתרחק מאשתו ומילדו, בטוח בישועה, אך מלא פחד להביט לאחור: “הושבתי חלק מצאצאי בעמק בלתי פורה זה על יד ביתך הקדוש, למען יקיימו את התפילות. לכן הטה, ריבוננו, את לבות האנשים אליך ואל ביתך הקדוש ופרנסם, למען יהיו אסירי תודה” (14:37). בפנותו אל האל, ניסה איברהים להרגיע את מצוקתו שלו בהזכירו לעצמו את המטרה העליונה: לקיים את התפילה בכעבה.

האג’ר משתקעת במכה, ואכן הלבבות נוטים אל האישה הזרה שברשותה המשאב הגדול

ביותר במדבר, באר מים שופעת, אשר היא עצמה מפקחת על תחזוקתה ועל חלוקתה ההוגנת:

“[...] הנביא הוסיף, 'אם ישמעאל ישוב ליד המים. הם [אנשי דורהום] שאלו אותה, 'התרשי לנו לחנות אצלך?' ענתה, 'כן, אך לא תהא לכם כל זכות במים.' הם הסכימו לכך. עוד אמר הנביא, 'המצב כולו היה לרצונה של אם ישמעאל, שאהבה את חברת האנשים.'” (צחיח אל-בוח'ארי)

כמה שנים מאוחר יותר מתרחש אירוע הקורבן המפורסם בין האב לבן, המתגמל את איבריהם ואת ישמעאל במתנת בנייתו מחדש של הבית המקודש. חשוב לזכור את רצף האירועים. מעמדה הנכבד של האג'ר במכה הוא שמאפשר לאיבריהם (שהיה ידוע קרוב לוודאי בקהילה המקומית כבעלה של האג'ר) לבצע את תוכנית הבנייה מחדש בארץ זרה ללא התנגדות.

על ההבדל בגיל ישמעאל בין ספר בראשית לקראן, ומה שזה מאפשר לנו לראות

בספר בראשית, הגירוש של האג'ר וישמעאל מבית המשפחה ומארץ כנען נראה דרמטי במיוחד. בערב הקודם, המשפחה היתה עסוקה בהכנת משתה גדול שאברהם ערך כדי לחגוג את גמילת יצחק (בגיל שנתיים-שלוש בערך). כמה שנים קודם לכן, בדרכם אל לוט בסדום, עצרו המלאכים בבית המשפחה להביא את הבשורה על הריונה הקרב של שרה; נסה של שרה עצמה, שיבת עורה הרך ולחייה הפורחות, הוורודות. הכיבוד שהוגש למלאכים באירוע ההוא מעוררנו לדמיון מה הוגש בחגיגת יצחק.

בצל עץ הבית, בדיוק במקום שאליו הוזמנו המלאכים להתרענן, מזנון המעדנים כלל ודאי את לחמה ועוגותיה של שרה אפויים מקמח מובחר, את הגבינה והחלב שאברהם הכין, ואת המנה העיקרית, עגל רך, אשר בדמיוני התעקש ישמעאל לשחוט ולבשל בעצמו עבור אחיו הקטן והאהוב. הדבר מוליך אותי להנחה נוספת: שכיכר הלחם שנתן אברהם להגר בבוקר שבו שילח אותה ואת בנו הבכור הייתה שאריות ממסיבת הלילה הקודם.

כעת, בהביאנו בחשבון את מועד החגיגה ההיא ואת הפרש ארבע עשרה השנים בין האחים, ישמעאל לא היה אז ילד ולא נער, כפי שמתאר אותו לסירוגין מספר בראשית, אלא

צעיר כבן שש עשרה עד שמונה עשרה. ואם נלמד ממאפייני בני המשפחה שבקירבם גדל, הצעיר לא היה רק חסון-גוף כמתואר, אלא גם רך בלב, ועם זאת עקשן בדעתו, חם-מזג, וניחן במידה רבה של גאווה.

שחזור דמיוני זה מציע היפוך במהלך האירועים שאירעו להאג'ר ולישמעאל לאחר שגורשו ונושלו מכל רכושם. בשוטטה מבולבלת במדבר, האג'ר ודאי נזכרה בניגוד הקיצוני בין הערב הרועש והשמח ובין הבוקר העצוב והשקט, אינה מסוגלת להבין כיצד יכול היה אברהם לעשות לה את זה, וכיצד יכלה שרה לעמוד שם, שותקת, ולתת לה ללכת אחרי כל מה שעברו יחד. אפשר לדמיין את ישמעאל, זועם, מכה את הרוח ימין ושמאל במקלו, לא יכול להאמין כיצד יכול אביו לעשות לו את זה, לו, יד ימינו, בנו בכורו.

ואם נלך עוד נגד הגיונו של המספר, נראה את הגר נחלשת, שוכבת תחת שיח, ואת ישמעאל מאבד את עשתונותיו בראותו את אמו גונעת מצמא, ולא להפך. כל זה עדיין דרמטי עד מאוד. אך זה מבטל את היסודות המהווים את הבסיס לטרגדיה האסלאמית: אין אם מניקה, אין ילד גונע, אין בנייה מחדש של הכעבה, אין מחמד, אין אסלאם. אין גיל נסבל לאובדן האם, ובכל זאת זהו אובדן התואם את חוקי הטבע; הצעירים קוברים את הזקנים. הריגת ילדים היא ששוברת אף לבבות אבן.

בפנותנו אל המקורות האסלאמיים, שרה משוחררת מכל אחריות לסבלה של האג'ר או לפילוג בבית המשפחה. שכן, בדיוק כמו משה עם אהרון, איברהים המוסלמי אינו פועל לבדו. הוא חולק את התגליותיו ומחפש שיתוף פעולה. לפי אל-בוּח'ארי, האג'ר ידעה מה עומד על הכף. היא שאלה את איברהים של מי היתה ההחלטה להותירה בעמק הצחיח לבדה, שלו או של האל; וכאשר הבינה שזה ציווי האל, היא קיבלה בלב שלם את גזרת גורלה. אין פלא שבנה יעשה כמותה כמה שנים אחר כך באירוע הקורבן.

על אף הסוכנות המיוחסת כאן להאג'ר, אני מוֹדָה שיש לי ספקות לגבי התזמון של הדיאלוג הזה בינה לבין בעלה. שכן, כמסופר בספר בראשית, הגר כבר החלה לתקשר עם מלאך האל בכנען, זמן קצר לאחר שהרתה וברחה מן הבית בפעם הראשונה בעקבות יחס עוין מצד שרה. נאמר לנו שבאירוע ההוא, כאשר האל קרא לבנה ישמעאל, כלומר האל השומע, קראה היא בתורה לאל "אל רואי", האל הרואה אותי. החלפת השמות האינטימית

והמרגשת הזו מרמזת שהאג'ר אולי קיבלה השראה אלוהית ישירה בדבר הגירתה, אשר בעלה אישר מאוחר יותר.

על כל פנים, כאישה ואם בעצמי, מטרידה אותי שאלת משך הזמן, כי הזמן הוא כל מה שחשוב כשמדובר בכאָבִינו, בכל מיני סוגים של כאב שרק אנו הנשים מכירות. חישוב גס שערכתי עם ידידי גדעון מראה שנדרשים כשלושים עד ארבעים יום למסע מכנען אל מכה, ברגל או על גב חמור. אם חושבים על המרחק הזה, על הימים הארוכים שהאג'ר ואיברהים צעדו יחד משני צדי החמור, מבטיהם מצטלבים פה ושם, על הלילות הרבים שבילו בשתיקה בהתבוננות בכוכבים — היו לה הזדמנויות אינספור לסגת, לשנות את דעתה, להתחנן לאיברהים שייקח את התינוק עמו ויתן לה לעבור את מבחן האמונה לבדה, לומר לו שיאמר לשרה לשמור עליו, להשביעו שיחזירה אליה אם תשרוד, ואם לא, שישוב לבדו ויקבור אותה כראוי, יבנה לה קבר כדי שבנה ידע שהייתה לו אם שאהבה אותו.

אך היא לא עשתה זאת. סיפורה של סתנא האג'ר כתוב בזיקוקה, בחריצי לשונה, בצלקות שעל ברכיה. שמה אינו מוזכר וסיפורה אינו נקרא. הוא נגמע מחלבה השופע, ממימי בָּאֶרֶה הנצחיים.

*

כל דת מונותאיסטית היא כמו כלי, ו"כל כלי מטפטף מה שהוא מכיל", כמאמר הפתגם הערבי הקדום. שכן, ראו, אין זו מלאות הכלי כשלעצמה שמבדילה בין חיים למוות, אלא מהות הנזל שכל דור יוצק בו: דם או מים, רעל או תרופה. כוחה האמיתי של האג'ר לא נובע מבעלות על דבר יקר-ערך שאינו נתון לאיש מלבדה. אין זו ריבונות פטריארכלית שהמחשבה הפוליטית האסלאמית מאירה דרך סיפורה. ריבונותה מסמלת שערכם של בני האדם נמדד במה שהם מעניקים לזולתם.